

Ganeshman Darpan

ISSN: 2091-2404

Volume: 7, Issue: 1

नयनराज पाण्डेको जियारामाथि नारीवादी चिन्तन: एक अध्ययन

दीपा पोखेल, न्यौपाने¹¹

¹¹ Lecturer, Ganeshman Singh Multiple Campus, Kalanki, Kathmandu, Nepal

ARTICLE INFO

Received: September 4, 2022

Revised: December 2, 2022

Accepted: December 17, 2022

CORRESPONDANCE

दीपा पोखेल, न्यौपाने

Lecturer, Ganeshman Singh Multiple Campus,
Kalanki, Kathmandu, Nepal

Email: deepaneupane89@gmail.com

सारसङ्क्षेप: नयनराज पाण्डेको कथा जियाराले मधेसका महिला हिंसाको पर्दाफास गरेको छ। यसले पितृसत्तात्मक प्रणालीबाट पीडित मधेसी महिलाहरूको दुर्दशाको उजागर गर्नुका साथै कपटी विरुद्ध साहसपूर्वक लड्ने महिलाहरूलाई पनि चित्रण गर्दछ, तसर्थ यो अध्ययनले पितृसत्तात्मक समाजमा मधेसी महिलाले भोग्नुपरेका समस्याहरूको खोजी गर्दै “जियारा” कथामा विशेष ध्यान केन्द्रित गरेको छ। यसले मधेसी समुदायमा महिलामाथि हुने उत्पीडन, दुर्व्यवहार र हिंसाका कारणहरूलाई चित्रण गर्छ। प्रस्तुत लेखले पितृसत्ता विरुद्ध प्रतिक्रिया दिन मधेसी महिलाहरूले प्रयोग गर्ने तरिकाहरूको विश्लेषण गर्दछ।

शब्दकुञ्जी : नारीवाद, पितृसत्ता, अधीनता, हिंसा, मधेसी समुदाय

परिचय

नारीवाद १९६० मा महिला अधिकारको लागि वकालत गर्न एक राजनीतिक आन्दोलनको रूपमा प्रकट हुन्छ। नारीवादी आन्दोलन समाजमा महिलाको स्थानलाई दृढतापूर्वक स्थापित गर्नमा केन्द्रित छ। जीवनको हरेक क्षेत्रमा महिलालाई समान व्यवहारको लागि आवाज उठाउँदा, नारीवादीहरू धेरै अवरोध र कठिनाइहरू पार गर्छन्। नारीवादीहरूको कठिन यात्रालाई औल्याउँदै रोजमेरी टोडले नारीवादी हुनु एउटा लामो प्रक्रिया हो जुन विभिन्न प्रकारका पीडा र तितोपनबाट उत्पन्न हुन्छ, र सामाजिक व्यवस्थामा भएको असमानतामाथिको तीतोपन, जुन सार्वजनिक, घरायसी साथै व्यक्तिगत क्षेत्रमा प्रभाव पारेर रहेको हुन्छ भनी

यी उद्देश्यहरूलाई सम्बोधन गर्न, नारीवादी सिद्धान्त, मुख्यतया केट मिलेटले परिकल्पना गरेको कट्टरपन्थी नारीवादीको आलोचनात्मक अन्तर्दृष्टिलाई परीक्षण अन्तर्गत उक्त कथाको विश्लेषण गर्न सैद्धान्तिक मापदण्डहरूको रूपमा प्रयोग गरिएको छ। पितृसत्तात्मक समाजले महिलामाथि दमन गर्न पनि पुरुषलाई स्वीकृति दिन्छ। केट मिलेटको सिद्धान्त अनुसार पुरुषहरूले पितृसत्ता सिर्जना गर्छन् र यसलाई कायम राख्छन् किनभने तिनीहरूसँग स्रोतहरू छन्। त्यस्तै, पितृसत्ताले महिलालाई दास बनाउन मद्दत गर्छ। तसर्थ, यौन शोषण र उत्पीडनको विरुद्ध लड्ने महिलाहरूबाट पितृसत्तात्मक समाजले उनीहरूका लागि तोकिएको अधीनस्थ स्थितिलाई अस्वीकार गर्न आवश्यक छ। यस अध्ययनको सान्दर्भिकता पाठकलाई जियारा सङ्ग्रह हेर्नको लागि फरक दृष्टिकोणमा योगदान दिनु हो किनभने यस कथानकमा पाण्डेले पुरुषको वर्चस्वलाई समर्थन गर्ने सामाजिक-सांस्कृतिक अभ्यासका कारण मधेसी महिलाले भोग्नुपरेको समस्यालाई प्रकाश पारेका छन्। ‘जियारा’ मा मुख्य महिला पात्रहरू पितृसत्तात्मक सामाजिक व्यवस्थाको सिकार भएका छन्।

प्रकट गर्छिन् (७३) । तर, नारीवादीहरूले आजसम्म नारी मुक्तिको यात्रा जारी राखेका छन् । मुख्यतया, कट्टरपन्थी नारीवादीहरूले व्यवस्था, विशेष गरी पितृसत्तात्मक व्यवस्थालाई भत्काउन खोज्छन्, जसले महिलाहरूलाई पुरुषको तुलनामा निम्न स्थानमा राख्छ । सिल्भिया वाल्बी जस्ता नारीवादीको विचारमा पितृसत्ता भनेको सामाजिक संरचना र अभ्यासको प्रणाली हो जसमा पुरुषले महिलामाथि दमन र शोषण गर्छन् (३) । त्यसैगरी पितृसत्तालाई महिलाको पीडाको मुख्य कारण भन्दै उनीहरूले पितृसत्ताले महिलालाई यौन इच्छाको वस्तु मात्र मानेको भन्दै आलोचना गर्छन् । त्यसैगरी समसामयिक नेपाली उपन्यासकारले पितृसत्तालाई महिलाको पीडाको प्रमुख कारण मान्छन् ।

समसामयिक नेपाली उपन्यासकारहरूले राष्ट्रको सामाजिक-राजनीतिक आन्दोलनपछि नेपाली जनतामा देखापरेको महिला अधिकार र समानताको चेतना झल्काउँछन् । नेपाली उपन्यासकारहरूले महिला केन्द्रित उपन्यास लेखेर एजेन्सी उपलब्ध गराएर साहित्य सृजनाको माध्यमबाट नारीको उत्थान र सशक्तिकरणमा आफ्नो चासो देखाएका छन् । तर, विसं २०६२/६३ को क्रान्तिपछि नेपाली लेखकहरूले पुरुष वर्चस्व विरुद्ध महिलाको सङ्घर्ष र त्यसमा उनीहरूको करिश्माई सफलताको चित्रण गरेका छन् । ऋषिराज बरालले महिला अधिकारका सम्बन्धमा जनचेतनामा महत्वपूर्ण परिवर्तन ल्याएको राष्ट्रको राजनीतिक परिवर्तनबाट प्रभावित भएर नेपालका नारीवादी उपन्यासकारहरूले आफ्ना नारी पात्रहरूलाई पुरुषको वर्चस्व र दुर्व्यवहारको विरुद्ध आवाज उठाए (८७) औँल्याए । त्यसैगरी, रजनी ढकालले समसामयिक नेपाली उपन्यासकारहरूले आफ्ना साहित्यिक कथाहरूमा स्टेरियोटाइप गरिएको लैङ्गिक पहिचानको विरुद्धमा जनताको प्रतिक्रिया आह्वान गरेको कुरा याद गर्छिन् (९२) । उनको अवलोकनमा उपन्यासकार कृष्ण धरवासी, शारदा शर्मा, पद्मावती सिंह, नयनराज पाण्डे, निलम कार्की निहारिका, मनिषा गौचन, शीवा शाहलगायतले पितृसत्ताका कारण महिलाको दयनीय अवस्थालाई साहित्यिक कथामा चित्रण गरेका छन् । जियारा कथासङ्ग्रहमा नयनराज पाण्डेले आफ्नो लेखनमा पुरुषको वर्चस्व र वर्चस्वका कारण हुने यौन उत्पीडन र महिलामाथि हुने हिंसालाई केन्द्रित गरेका छन् ।

नेपालको पश्चिमी तराईका मधेसी महिलाको अवस्था चित्रण गरेकोमा सगुन शाहले जियाराको तारिफ गर्छिन् । उनी भन्छिन् “जियारामा, महिला र तिनीहरूको दुर्दशाले धेरैजसो कथाहरूमा धेरै महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ” (१३:०८:१३:१३) । पाण्डेले कथाको पृष्ठभूमिमा मधेसी महिला दोहोरो सीमान्तीकरणको सिकार हुन नपरोस् भनेर सरकार, राज्य र नीति निर्मातालाई मधेसीको आत्मीयताको भावनालाई स्वीकार गर्न आग्रह गरेको उनको विचार छ । त्यस्तै, कृष्ण कँडेलले देशको उपेक्षित भूभाग मधेसका सबल्टर्नको यथार्थपरक अवस्था चित्रण गर्न पाण्डेले गरेको प्रयासलाई जियारा सङ्ग्रहमा सुनाएका छन् । कथाले कहिल्यै पनि नागरिक बन्न नसक्ने गैर-नागरिकहरूको आँसुपूर्ण इतिहास बोल्छ । (सब्दपथ) । त्यसैगरी, एकनारायण पौड्याल लेख्छन्, “जादुई यथार्थवादको शैली अपनाएर जियारा कथाहरूको सङ्ग्रहले चिन्तनशील विषय उठाएको छ” (अनु.१) । पौड्यालको विचारमा सङ्ग्रहले मधेसका जटिल समस्यालाई उजागर गरेको छ । यसका साथै जियाराले इतिहासलाई पुनर्लेखन गर्ने प्रयास छ ।

त्यसैगरी जियारालाई उलार र लुको पृष्ठभूमिमा लेखिएको रेणुका जिसीले बताइन् । उनको धारणामा, पाण्डेले यी कथाहरू आफ्नो अनुकुलतामा लेखेको देखिन्छ । यद्यपि, सङ्ग्रहले जनआन्दोलन दोस्रो (अनु. ८) पछि, मधेसको स्थितिलाई गहन रूपमा अन्वेषण गरेको छ । फाइन प्रिन्टका सम्पादकका अनुसार पाण्डेले जियारामा आफ्नो पुरानो शैलीलाई भत्काएका छन् । उनले आफ्नो फरक र व्यवहारिक शैली र सीपलाई पाठकसामु प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैगरी, उनले आफ्ना पात्रहरूलाई आफ्ना पीडादायी गाथाहरू सुनाउने मानिसहरूमा मात्र सीमित राखेका छैनन्; बरु, लेखकले पात्रहरूलाई माध्यमका रूपमा चित्रण गरेका छन् । यसबाहेक, उनले उनीहरूमा विद्रोहको भावना भरेका छन् ॥ (अनु. ६)। आलोचकहरूले कथाहरूमा प्रयोग गरिएका विषयवस्तु र शैलीहरूको सावधानीपूर्वक अध्ययन गरेका छन् । यद्यपि, उनीहरूले अनुसन्धानकर्तालाई कट्टरपन्थी नारीवादी परिप्रेक्ष्यको परिप्रेक्ष्यबाट विश्लेषण गर्ने गुंजाइश छोडेका छन् । तसर्थ, यस लेखको निम्न खण्डले महिला पात्रहरूको अवस्था र पितृसत्ता विरुद्ध उनीहरूको प्रतिक्रियाको जाँच र विश्लेषण गर्दछ ।

जियारामा वर्चस्वबाट चेतनासम्म महिला पात्रहरूको यात्रा

‘जियारा’ कथालाई मधेसमा प्रस्तुत गर्दै पाण्डेले मधेसी समुदायको प्रचलित सामाजिक प्रचलनलाई भल्काउँछन् जसले मधेसी महिलालाई उत्पीडन, भेदभाव एवम् परिवार र समाजमा तल्लो श्रेणीको स्थितिमा राख्छ । मधेसी समुदायमा महिलाको दोस्रो दर्जा सामान्य र दिगो रहेको पनि उनले बताए । चयन गरिएको कथाले गाउँको जीवनशैलीलाई चित्रण गरेको छ । मधेसीहरूको मुख्य बसोबास भएका उक्त गाउँका बासिन्दाहरूको आफ्नै पहिरन, भाषा र संस्कारहरू छन् जुन मूलधारको संस्कृतिसँग पूर्णतया भिन्न छन् । वास्तवमा यो समाजमा रेशमा, पार्वती, सिरी, शकुन्तला, लैला, अनारकली जस्ता महिला सदस्यहरूलाई कठपुतलीको रूपमा व्यवहार गरिन्छ । तिनीहरूको जीवनका यी पुरुषहरूद्वारा विनियमित हुन्छ । यी पितृसत्तात्मक समाजमा, पुरुषहरूले परिवारका महिला सदस्यहरूको स्वामित्व लिने मात्र होइन, उनीहरूले निर्देशनहरू पालना नगरेमा उनीहरूलाई कुर सजाय पनि दिन्छन् । मिलेटका शब्दहरू, पितृसत्तात्मक समाज, “युवा पुरुषलाई आक्रामक आवेगहरू विकास गर्न प्रोत्साहित गर्दछ र महिलालाई आफ्नै विफलता / वा तिनीहरूलाई भित्र फर्काउन” (४३)। गाउँका जनता सञ्चार, शिक्षालगायतका आधारभूत आवश्यकताबाट वञ्चित भएकाले पितृसत्तात्मक विश्वासबाट मुक्त हुन नसक्ने विचार पाण्डेले व्यक्त गरेका छन् । यी पुरुषहरूले आफ्ना परिवारका महिला सदस्यहरूलाई आफ्नो समान व्यवहार गर्दैनन् र महिलाहरूले पनि समानताको चाहनालाई दबाउँछन् ।

यस कथासंग्रहले नयाँ शैली र विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरेको छ । यहाँ, मुख्य कथानकसँग जोडिएका धेरै कथानक छन् । तथापि समग्र प्रभाव एकैनासको छ - यो महिलाहरूको जीवनको कथा हो जहाँ तिनीहरूको डर, समस्या र आकांक्षाहरू आदि भेट्न सकिन्छ । ‘जियारा’ मा पाण्डेले महिलाको पीडालाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस गाउँमा नारीहरूलाई कठपुतलीको रूपमा उत्पादन गरिन्छ र पुरुषहरूको स्वामित्व नितीहरूमा रहन्छ । त्यसैले यस गाउँका महिलाहरूले आफ्नो लागि कठपुतलीको पहिचान बनाएर आफूलाई पुरुषको हातमा सुम्पिन्छन् । तिनीहरूले पुरुषहरूलाई आफ्नो जीवन विनियमित गर्न दिन्छन् भन्नेकुरा पाण्डेले यसकथामा चित्रण गरेका छन् । यहाँका महिलाहरूको दयनीय र भयावह अवस्था देखिन्छ

। गुडिया गाउँका महिलाहरू आफ्नो असामयिक मृत्यु विवाह पश्चात लोग्नेको घरमा निश्चित भएको बारेमा धेरै हुक्क छन । बेहुलीका बाबुआमाले बेहुलीको तर्फबाट दाइजोको असीमित/अनन्त माग पूरा गर्न नसकेपछि विवाहपछि आफ्ना छोरीको श्रीमान् वा ससुरालबाट हत्या हुन्छ भन्नेमा महिलाहरू मात्रै होइन उनीहरूका अभिभावकहरू पनि पक्का हुन्छन् । कथाकारले गुडिया गाउँका महिलाहरूको यस्तै दयनीय अवस्थाको उजागर गरेका छन् । जस्तै यहाँ हरेका महिलाले आफ्नो लागी एउटा राम्रो गुडिया बनाउँछन । त्यो गुडिया उनीहरूले आफ्नो बिहेपछि लोग्नेको घरमा जादा माइतीको जिम्मा लगाउदै भन्छन्, “यसमा मेरो आत्मा बेसको छ, यो गुडियालाई माया गरेर राख्नु ।” आफ्नो जन्मघरमा छाडेर लोग्नेको घर तर्फ लागे, उनीहरूले पुतलीलाई आफ्ना आमाबुवालाई दिए, उनीहरू भन्छन् ‘मेरो आत्मा यो पुतलीभित्र बस्छ... यो पुतलीलाई माया गरिरहोस पाण्डे (२१७) । यो गाउँमा केटीका लागि विवाह जति नै घातक र डरलाग्दो किन नहोस्, केटी विवाहबाट बच्न सक्दैनन् । तसर्थ, केटीहरू पहिले नै आफ्नो मृत्युको बारेमा हुक्क भएकाले, उनीहरूले आफूसँग मिल्दोजुल्दो पुतली बनाउँछन् र ती पुतलीहरूमा जीवन लगाउँछन् । बिहेपछि छोरीको हत्या हुँदा आमाबुवाले पुतलीको बिहे तय गर्छन् ।

यसरी पाण्डेले महिला शोषण र दुर्व्यवहारको प्रमुख कारण विवाह भएको बताउँछन् । जसरी साइमन डे ब्युवियरले पनि विवाहलाई समाजको मुख्य दमनकारी शक्तिको रूपमा मान्दछन् । यो सामाजिक संस्थाको प्रयोग गरेर पुरुषले नारीमाथि सधैंभरि शासन गर्छ । यस संस्थाको निन्दा गर्दै, ब्युवोइरको विचार: “विवाह एक दमनकारी र शोषणात्मक आर्थिक व्यवस्था हो, जसले यौन असमानतालाई बलियो बनाउँछ” (१२३)। “जियारा” मा, पाण्डेले गुडिया गाउँका बासिन्दाहरूको विवाह प्रणालीमा गहिरो जरा गाडिएको विश्वास प्रकट गर्दछन् । उनीहरूले विवाहलाई महिला र पुरुषलाई सामाजिक रूपमा तोकिएको भूमिकामा बाधा पुर्याउने भरपर्दो माध्यम मान्छन् । त्यसैगरी, समाजले महिलालाई सधैं पुरुषको सुरक्षाको खाँचोमा परेको तल्लो प्राणी ठान्छन् । रेशमाका बुबा पनि पितृसत्तात्मक सोचद्वारा निर्देशित छन् । त्यसैले रेशमाले आफू नागरिकता नभएको गरिब मानिससँग प्रेममा रहेको खुलासा गर्दा उसले उनलाई हप्काउँछ । रेशमाको प्रेमिले नागरिकता पाउने मौका नपाएपछि उनका बुवाले उनलाई प्रेमीसँग छुट्टा लगाउँछन् किनकी , नागरिकता पनि पाउन नसक्ने पुरुषले महिलाको हेरविचारको जिम्मेवारी कहिल्यै लिन सक्दैन, जुन मधेसी समुदायमा श्रीमतीको स्वामित्वको लागि आवश्यक गुण हो । गुडिया गाउँका पुरुषहरूले नारीलाई आफ्नो सम्पत्ति मान्छन् । यसबाहेक, तिनीहरूले परिवारका महिला सदस्यहरूमा पूर्ण अधिकार राख्छन् । मिलेटले पुरुषको पितृसत्तात्मक सोचलाई ठीकसँग औल्याएभैं: “महिलाको छवि जसरी हामी जान्दछौं यो पुरुषहरूले सिर्जना गरेको छवि हो र तिनीहरूका आवश्यकताहरू अनुरूप बनाइयो” (६५)। त्यसैले रेशमाका बुवाले नेपाली नागरिकता भएका व्यक्तिसँग जबरजस्ती उनको विवाह गराउँछन् । रेशमाका बुबा आफ्नी छोरीलाई नागरिकता भएको व्यक्तिसँग विवाह गरेर उनको भविष्य सुरक्षित गर्न चाहन्छन् किनभने उनी पनि त्यहि पुरुषप्रधान समाजका प्रतिनिधि कमजोर पात्र हुन् । महिलाहरू यस्ता वस्तु हुन् जसलाई सधैं पुरुषहरूको सुरक्षा र समर्थन चाहिन्छ , विशेष ध्यान दिनुपर्ने विचारबाट ग्रसित छ । यस समाजमा पिताले आफ्नी छोरीको विवाहसम्मको जिम्मेवारी लिन्छ र त्यो जिम्मेवारी उसको पतिलाई सुम्पिन्छ, यसरी नारीको स्वात्ममा

पुरुषले अंकुश लगाउँछ । मिलेटको धारणामा, पुरुषले पहिले नै आफूलाई मानव मापदण्डको रूपमा तयार गरिसकेको छ, विषय र सन्दर्भ जसको लागि महिला “अन्य” वा विदेशी हो ... पुरुषको यौन विरोधीता भनेको अधीनस्थ समूहमाथि नियन्त्रणको माध्यम प्रदान गर्नु हो र औचित्य ठहराउने तर्क हो । तल्लो क्रममा ती व्यक्तिहरूको निम्न स्थान, तिनीहरूको जीवनको उत्पीडनको “व्याख्या” गर्दै (५६) । त्यसैले, रेशमा आफ्नो बुबाले रोजेको पुरुषसँग विहे गर्न नचाहेको भए पनि उनका बुबा उनको इच्छाप्रति उदासीन देखिन्छन् । बरु, उनीमाथि आफ्नो अख्तियार दाबी गर्दै, उनी दृढतापूर्वक आफ्नो निर्णयमा अडिग छन् । रेशमा मार्फत पाण्डेले गुडिया गाउँमा हुने महिला दमनको अभ्यासलाई चित्रण गरेका छन् ।

‘जियारा’ कथाले महिलाका इच्छा, आकांक्षा र खुसीलाई परिवारका पुरुष सदस्यले दबाएपछिका उनीहरूको दुःख, पीडा र निराशालाई चित्रण गरेको छ । पाण्डेले गुडिया गाउँका महिला सदस्यहरूको जीवनलाई चित्रण गरेका छन्, जसको हैसियत आफ्नो पतिको लागि कठपुतली मात्र छ । कथामा रेशमाले लोग्नेको घरमा सुखी र शान्त पल बिताउन सकिदैनन् । उनले आफूलाई लोग्नेले निर्मम कुटपिट गरेको खुलासा गरेकी छन् । साथै, उनका बुबाआमाले दाइजोमा मोटरसाइकल नदिए जित्दै जलाउने धम्कीसमेत लोग्नेको परिवारले दिएका थिए (२२१)। उसले यो सहनु पर्छ किनभने “आधा जनसंख्या जो महिला छ त्यो आधा पुरुषद्वारा नियन्त्रित छ, पितृसत्ताको सिद्धान्तहरू दुई गुणा देखिन्छन् । पुरुषले महिलामाथि प्रभुत्व जमाउनेछ” (मिलेट ३४)। इसरी गुडिया गाउँको पितृसत्तात्मक समाजले श्रीमानलाई आफ्नी पत्नीको स्वामित्व लिन अनुमति दिन्छ । गुडिया गाउँमा पितृसत्तात्मक व्यवस्था प्रचलित भएकाले श्रीमान श्रीमतीमाथि आफ्नो अधिकार प्रयोग गर्न स्वतन्त्र छन् । महिला समकक्षहरूप्रति पुरुषको उत्पीडनले पितृसत्ता नै महिला उत्पीडनको मुख्य स्रोत हो भनी पुष्टि गर्छ । पितृसत्ताको निन्दा गर्दै, मिलेटले पितृसत्तात्मक प्रणालीको माध्यमबाट “आन्तरिक उपनिवेशीकरण” को सबैभन्दा सरल रूप हासिल भएको दाबी गर्दछ । यो एक हो जुन कुनै पनि प्रकारको पृथकीकरण भन्दा बढी बलियो हुन्छ, र वर्ग स्तरीकरण भन्दा बढी कठोर, अधिक समान, निश्चित रूपमा अधिक स्थायी (३३)। त्यो सामाजिक परिवेशमा महिलाहरूलाई दोस्रो दर्जाको नागरिकको रूपमा छुट्याइन्छ । त्यो गाउँमा आफ्नी श्रीमतीलाई नियन्त्रणमा राख्न, दुर्व्यवहार, यातना र कुटपिट गर्न स्वतन्त्र छ । वास्तवमा आफ्नो श्रीमानको कुरूपताको सामना गर्नु त्यो गाउँकी महिलाका लागि संस्कार बनेको छ । पाण्डेले उनीहरूको पीडादायी अवस्थाबारे जानकारी दिए: “यहाँका गुडियाहरू आफ्नो विरह व्यथा पोच्छन् । हाँसो त गुडियाहरूको नियतिबाट पनि गायबा छ” “यस ठाउँका पुतलीहरूले आफ्नो दुःख र पीडा व्यक्त गर्छन् र रुन्छन् । मुस्कान उनीहरूको भाग्यबाट अनुपस्थित छ” (२१७)। त्यसैले लोग्नेको दाइजोको माग पूरा गर्न नसकेपछि रेशमालाई जलाएर मारिदिन्छन् । रेशमाका लोग्नेको कार्यले “समाज भित्रको शक्तिको हरेक बाटो पुरै पुरुषको हातमा छ” भनेर पुष्टि गर्दछ (मिलेट ३४)। त्यसैले, रेशमाका पतिले आफ्नी पत्नीको मालिक/भगवानको रूपमा काम गर्छन् जसले उनको जीवन र मृत्युको निर्णय सजिलै गर्न सक्छन् । जब, रेशमाले आफ्नो पतिको माग पूरा गर्न असफल हुन्छन् तब उसले उनलाई मृत्युदण्ड दिन्छ ।

“जियारा” ले आर्थिक, सांस्कृतिक, वैचारिक, ज्ञान, विचार र अन्य क्षेत्रमा व्याप्त महिलाको सामाजिक संरचना पुरुषसँग असमान स्थितिमा रहेको देखाएको छ। गुडिया गाउँका महिलाहरू परिवारको निजी क्षेत्र र सार्वजनिक स्थान दुवैमा पुरुषसँग असमानताको स्थितिमा छन्। यसबाहेक, तिनीहरू अक्सर शारीरिक हिंसाको शिकार बन्छन्। रेशमाले गुडिया गाउँका विवाहित छोरीहरूको अपमानजनक अवस्थाको रिपोर्ट गरे जस्तै: बातोमा उसले कुवामा पानी लिना गैरहेका रेशमाकै उमेरका गाउँले दिदीहरू देखी। ति सबै मैती एकै थी। कसैको अनुहार पानी उज्यालो थियेना...सबैको अनुहार र सरिरामा छोटका दगहार थी (पाण्डे २२७)। बाटोमा गाउँमा पानी भर्न इनारतर्फ जाने गाउँका केटीहरू देखे, उनीहरू रेशमाका समकालीन हुन्। उनीहरूको कुनै पनि अनुहार उज्यालो थिएन' केटीहरूको शरीर र अनुहार घाउले ढाकेको थियो।

पार्वतीले उनीहरूको घाउको बारेमा सोध्दा उनीहरूले श्रीमानको गाउँको चिप्लो बाटोमा हिँड्दा चिप्लिएर घाईते भएको भन्दै भुट बोल्छन्। आफ्नो पतिको इज्जत जोगाउनु पत्नीको कर्तव्य हो भन्ने पितृसत्तात्मक विश्वासमा डुबेका, उनीहरूले हरेक किसिमको अन्यायलाई चुपचाप सहन्छन् कि “लिङ्गमा आधारित नकारात्मक अपेक्षा” ले व्यक्तिहरूलाई व्यक्तिगत स्तरमा असर गर्छ; जहाँ मानिसहरूले आफ्नो लागि थोरै आशा राख्छन् र “बाँच्छन्” त्यो अपेक्षाको लागि” (मार्टिन २८)। पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाहरू मूक सहिष्णुताको भूमिकामा अपेक्षा गरिएका यी महिलाहरूले आफ्नो पतिको क्रूरता लुकाउँछन्। श्रीमानको कुटाइबाट आफू घाईते भएको कुरा लुकाउँछन्। अन्ततः उनीहरूको श्रीमानको हत्या हुन्छ। यस वर्ष मात्रै यस गाउँका आठ छोरीलाई श्रीमान (२२९) ले जलाएर मारेको कथाकारले खुलासा गरेका छन्। गुडिया गाउँका महिलाको दयनीय अवस्थालाई चित्रण गर्दै पाण्डेले महिला हिंसालाई बढावा दिने र समर्थन गर्ने मानिसहरूको पितृसत्तात्मक मानसिकताको कालो पक्षलाई उजागर गर्नुका साथै निन्दा पनि गरेका छन्। ‘जियारा’ मा पाण्डेले पितृसत्ताका कारण गुडियापुरका नारीहरूमा पर्ने परिणाम मात्रै बताउँदैनन्, उनले उप-कथानका माध्यमबाट पितृसत्तात्मक सोचका विरुद्धमा असन्तुष्ट आवाज पनि उठाएका छन्। गुडिया गाउँको कथा समीक्षकसामु प्रस्तुत गर्दा, लेखकले समानान्तर रूपमा पितृसत्तात्मक सोचमा डुबेका आलोचकको कथा सुनाउँछन्। कथामा, आलोचककी पत्नीले आफ्नो पतिको उत्पीडनको विरुद्ध विरोध व्यक्त गर्दा महिलाहरूको आवाजलाई कम मूल्याङ्कन गर्ने संसारमा बोल्ने साहस गर्छिन्।

समालोचक जिउ, अब मा तपाईंलाई पतिपरमेश्वर मानेर तपाईंको पाउमा पासरिना तयो घरमा फर्केर आउदिन। त्यो घर मेरो लगी घर होइना, मेरो रहारा, सपना र आशाहरू को छिहाना हो। मलाइ चिहानामा बस्नु छैन। सहनु छैन। आत्याचार र बलात्कार। मलाइ बचनु छ। मल्लै स्वतन्त्र हुनु छ। मलाई गुडिया बनेरा जाल्नु छैन। (पाण्डे २३०)।

आलोचक महोदय, आजदेखि म तिमीलाई भगवान मानेर तिम्रो खुट्टामा सुत्न घर फर्कने छैन। त्यो घर मेरो लागि घर होइन, तर यो मेरो इच्छा, सपना र आशाको चिहान हो। म चिहानमा बस्न चाहन्ना। म बाँचन चाहन्छु। म स्वतन्त्र बन्न चाहन्छु। म पुतली बनेर जल्न चाहन्न।

आलोचककी पत्नीलाई पुरुषहरूले महिलामाथि हुने गल्तीहरूबारे पूर्ण रूपमा सचेत छिन् जसले आफ्नो नारी काउन्टरको जीवनलाई नरकमा परिणत गर्छ। त्यसैले यस्तो विषाक्त पुरुषसँगको सम्बन्ध तोडेर

महिलालाई बलात्कार, कुटपिट, अपमान, दमन, मानवअधिकारबाट समेत वञ्चित गर्ने जस्ता विभिन्न किसिमका शोषण र शोषण गर्नेहरू विरुद्ध उनी कडा विरोध गर्छिन् ।

कट्टरपन्थी नारीवादीहरूको प्राथमिक लक्ष्य भनेको तथाकथित पुरुष मूल्यहरूबाट महिलाहरूलाई मुक्त गर्नु र महिला मूल्यहरूमा आधारित वैकल्पिक संस्कृति सिर्जना गर्नु हो। एलेन विलिसले कट्टरपन्थी नारीवादी “सामाजिक र आर्थिक जीवनका सबै क्षेत्रहरूमा पुरुष सर्वोच्चताको अन्त्य” (९९) को प्रयास गर्छ भनी अवलोकन गर्दछ। यसबाहेक, तिनीहरूले पुरुष र महिला स्वभाव र मूल्यहरूको विरोध गर्ने सम्पूर्ण विचारलाई यौनवादी विचारको रूपमा अस्वीकार गर्छन्, जुन तिनीहरूले लडिरहेका छन् भन्ने आधारभूत भाग हो। त्यही तर्कलाई पछ्याउँदै ‘लैला ओ लैला’ कथामा पाण्डेका महिला पात्रहरू आफ्नो स्वतन्त्रता र समानताका लागि लड्छन्। या त सिरि होस् वा शकुन्तला तिनीहरू पुतली बनाउन दक्ष छन्। उनीहरूको सीपले उनीहरूलाई स्वतन्त्रतातर्फ लैजान्छ किनकि उनीहरूले आफ्नो जीविकोपार्जन गर्न सक्छन् र उनीहरूलाई आफ्नो पतिमा निर्भर रहनु पर्दैन ।

‘लैला ओ लैला’ कथामा पाण्डेले पितृसत्तात्मक बकावली गाउँका मधेसी महिलाको अवस्था चित्रण गरेका छन् । यहाँका बासिन्दा विशेषगरि पुरुषको पितृसत्तात्मक मानसिकताका कारण यस गाउँका महिलाहरू पीडित छन् । यो गाउँमा महिला जन्मिदैनन् । उनीहरूलाई पुतलीको रूपमा बनाइन्छ र आवश्यकता अनुसार महिलामा परिणत गरिन्छ । एउटै नारी अरुको छोरी, पत्नी बनेर पुरुषको निर्देशनमा सबै काम गर्छिन् । तिनीहरूको काम, कर्तव्य, र भाग्य पूर्वनिर्धारित छन्। तिनीहरूको हाँसो, तिनीहरूको आँसु, तिनीहरूको सासहरू पनि पूर्वनिर्धारित छन् किनभने तिनीहरू केवल एक कठपुतली हुन्। त्यसैले, बकावली गाउँका महिलाहरू शताब्दीयौं पुरानो, मानव निर्मित नियम (२५२) मा बाँधिएका छन्। बकावली गाउँको यस्तो चित्रणले पुष्टि गर्छ कि “यौन पृथक्करण पितृसत्तामा यति प्रचलित छ कि जताततै यसको प्रमाण भेटिन्छ” (मिलेट ६७)। बकावली गाउँको परिदृश्यले पितृसत्ताका कारण महिलाहरूको डरलाग्दो अवस्थालाई उजागर गरेको छ। महिलाको अवस्थालाई प्रकाश पार्दै, पाण्डेले कथामा धेरै कथानकहरू प्रस्तुत गर्दछन् जसले धेरै महिलाहरूको कथालाई उजागर गर्दछ जुन आफ्नो स्वतन्त्र इच्छा पछ्याउनका लागि आफ्ना श्रीमान् र बुबाहरूद्वारा हत्या गरिन्छ। “लैला ओ लैला” ले पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाको जीवनलाई पुरै पुरुषले नियन्त्रण गर्छ भन्ने कुरा उजागर गर्छ । हेनरी माइनले औल्याए जस्तै पितृसत्तात्मक परिवारमा “समूहमा सजीव र निर्जीव सम्पत्ति, पत्नी, छोराछोरी, दास, भूमि सुक्खा वस्तुहरू, सबै पुरुषको निरंकुश अख्तियारको अधीनमा राखिएको हुन्छ” (३९०-९९)। इतिहासदेखि हालसम्म महिलाहरू पुरुषबाटै शोषण, उत्पीडन र हत्यासमेत हुने गरेको कथाकारले बताउँछन्, चाहे त्यो ऐतिहासिक पात्र अनारकली होस् वा बकावली गाउँको सिरि, महिलाहरू पीडित हुन्छन् ।

कथामा पाण्डेले पितृसत्तात्मक उत्पीडनका कारण महिलाका प्रमुख समस्याहरू पर्दाफास गर्छन् । बकावली गाउँमा, जहाँ बाबुले आफ्नी छोरीलाई आफ्नो बाबु वा श्रीमानले तोकेको थुनामा बस्न अस्वीकार गरेमा निर्धक्क भएर हत्या गर्छन्। चार भित्र सिरिका बुबा आफ्नो जीवन साथीको रूपमा महिला छनोट गरेर सामाजिक रूपमा प्रतिबन्धित गतिविधिहरूमा संलग्न हुँदा उनको पर्खाल र हत्या। त्यसैगरी, राजाले आफ्नी

पत्नी सिरीबाट आफ्नो शारीरिक इच्छा पूरा गर्न नसकेपछि हत्या गर्छन्। डे बिएभयरले पितृसत्तात्मक समाजको अभ्यासलाई हाइलाइट गर्दछ जसले महिलालाई कामुक वस्तुको रूपमा लिन्छ। उनको विचारमा, पितृसत्ताले सधैं महिलाहरूलाई दास बनाउनमा ध्यान केन्द्रित गर्दछ किनभने पितृसत्तात्मक मानसिकताको उद्देश्य हो: “उनीलाई स्वतन्त्र व्यक्तिको रूपमा प्रकट गर्नु होइन, बरु उनलाई पुरुष इच्छाहरूको शिकारको रूपमा प्रस्ताव गर्नु हो (बिएभयर, ५०६)। कथाको माध्यमबाट पाण्डेले पुरुषलाई महिलाको स्वामित्व दिने पितृसत्तात्मक समाजको डरलाग्दो प्रचलनलाई उजागर गर्छन्। यसबाहेक, पुरुषहरूले त्यो वस्तु/महिलालाई कुचल्छन्, यदि उसले उसको अपेक्षा पूरा गर्न वा उसको माग पूरा गर्न असफल भयो भने।

पितृसत्तात्मक व्यवस्था गाउँमा मात्र नभएर सहरमा पनि रहेको कथाले देखाएको छ। त्यसैले महिलामाथि हुने शोषण, हिंसा र दुर्व्यवहार जताततै व्याप्त छ। मिलेटले दावी गरेभैं: “पितृसत्ताले पतिलाई पत्नी वा पत्नी र बच्चाहरूमाथि लगभग पूर्ण स्वामित्व प्रदान गर्यो, शारीरिक दुर्व्यवहारको शक्ति र प्रायः हत्या र बेचबिखनका अधिकारहरू समेत (४८)। त्यसैले, “लैला ओ लैला” मा, जब जगदीशले पुतली बनाउने आफ्नो शिल्प कार्यमा सफलता पाउन सक्दैन, जसमा शकुन्तला एक उत्कृष्ट रचनाकार साबित हुन्छन्, उनको पुरुष अहंकारमा चोट पुग्छ। फलस्वरूप, उनले उनलाई बलात्कार गरे। कथाकारले खुलस्त पार्दछन् “मा पुरुष हुन। आइजा मसिता सम्भोगा गर’सकुन्तलाले आफुलाई सम्हाल्नुघी नै जगदीशले शकुन्तलाका लुगा छातीदी रा बाघा भै भै भूमिटरा उनको सरिररा गिजोलना थाले” उसलाई दुर्व्यवहार गर्न “ (पाण्डे २६८)। पितृसत्तात्मक समाजको सदस्य भएकोले, जगदीशले पुरुष हो र महिलाभन्दा श्रेष्ठ हुनुपर्छ भन्ने विश्वासद्वारा निर्देशित छन्। त्यसैले, जब शकुन्तलाको उत्कृष्टता र कार्यदक्षता बजारमा प्रमाणित हुन्छ, उसले यसलाई आफ्नो अपमानको रूपमा लिन्छ; विशेष गरी, जब उनको पुतली बजारमा अस्वीकार हुन्छ। त्यसबाहेक शकुन्तलाले उनको कुरा स्वीकार गरिनन् विवाह प्रस्ताव अर्भौ। त्यसकारण, उसले उनको शरीरलाई जितेर आफ्नो पुरुष सर्वोच्चताको प्रशंसा गर्ने निर्णय गर्छ। जगदीशका कार्यहरूले पुष्टि गर्दछ कि “महिला विरुद्धको घरेलु हिंसा धेरैजसो विकासोन्मुख देशहरूमा जहाँ पितृसत्तात्मक विचारधाराको आदिम संस्कृतिले प्रभाव पारेको छ” (बागबिडी ८७)। शकुन्तला मार्फत पाण्डेले पितृसत्तात्मक समाजमा महिला वैवाहिक बलात्कारको सिकार भएकाले घरभित्रै पनि सुरक्षित नहुने कुरा उजागर गर्छन्।

कथाले पितृसत्तात्मक व्यवस्थाका कारण सहर र गाउँका महिलाहरू परिवारका पुरुषबाट बलात्कृत, कुटपिट र यातना भोगे पनि उनीहरूले पितृसत्तात्मक व्यवस्थाको चर्को विरोध गरेको खुलासा गर्छ। लैलाले आफ्नो पति जग्गुलाई आफ्नो पतिको रूपमा स्वीकार गर्न नसक्ने भएकाले आफ्नो शरीरलाई छुन दिनुहुन्ना त्यति मात्र होइन, उनी आफ्नो प्यारो सिरीलाई पतिको घरमा ल्याउँछिन् र उनीसँग मायालु पल बिताउँछिन् ? पछि, उनी सदाको लागि आफ्नो घर छोडिछिन् र उनले आफ्नो विवाहको अन्त्य ल्याउँछिन्। त्यसैगरी शकुन्तलाले जगदीशको विवाहको प्रस्ताव अस्वीकार गरिन्। उनले उनीसँग यौन सम्बन्ध राख्न अस्वीकार गरे। यसबाहेक, जब उसले जबरजस्ती बलात्कार गर्छ, उसले अर्भौ पनि उसको हातमा भएको कुरालाई इन्कार गर्छ र यो घोषणा गर्छ; “सम्भोगा त तिमिले मात्रा गरौ मा यस्मा समेला थिना’ मा पुरुष भित्र लुकी बस्ने कुनै बादशाहको अधिनामा छैन। व्वउलय भ्भजवपय एचवथयनकवव :व क्धवतबलतचव

अजजग“ (“तिमी मात्र चोकमा संलग्न छौ किनकी मैले यसमा भाग लिएको थिइनँ ... म कुनै सम्राटको प्रतिबन्धमा छैन जुन अहंकारको रूपमा पुरुष भित्र लुकेको छ। म मेरो शरीर प्रयोग गर्न स्वतन्त्र छु। मलाई जे मन लाग्छ त्यसैमा” (पाण्डे २७०)। शकुन्तलाले जगदीशले जितेको कुरालाई अस्वीकार गर्छिन्। वास्तवमा उनी सामाजिक परिवेशमा सबै प्रकारका पुरुष वर्चस्वको अन्त्य गरेर समाजमा आमूल परिवर्तन गर्न चाहन्छिन्। पितृसत्ताको सीधा विरोध जसले पुरुषलाई सामाजिक र पारिवारिक पदानुक्रमको सर्वोच्च स्थानमा राख्छ।

यस कथासङ्ग्रहका अधिकांश महिला पात्रहरूले परम्परा र प्रचलित सामाजिक संस्थाहरूको विरोध गरेर पितृसत्ता अन्त्य गर्ने प्रयास गरेका छन्। त्यसैले समाजले आफूमाथि लगाएको विवाह बन्धनलाई स्वीकार गर्दैनन्। पाण्डेले आधुनिकताको बदलिएको अवस्था र दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन्। प्रतीकात्मक रूपमा महिलाहरू तराईकागाउँमा महिलालाई पुतलीजस्तै व्यवहार गरिए पनि सहस्र स्वीकाउँछन्। “पहिला कठपुतली बोल्दाउ, हामी बोल्थ्यो। हाम्रो इसारामा नाच्ने गुडियाहरू। तारा आजकाल जमाना खरबा भैसक्यो। आबा तिनहारु मेरा औलाको इसारा मानदिनँ” (“पहिले पुतलीहरू बोल्दैनथे। पुतलीहरू हाम्रो निर्देशन अनुसार नाच्ने गर्थे तर आजकल मेरो आदेश मान्दैनन् (पाण्डे २५४) त्यहाका महिलाहरू पुराना प्रथाहरू विरुद्ध कडा विरोध गर्छन् जसले उनीहरूलाई आफ्ना पुरुष समकक्षहरूको निर्देशन पछ्याएर नाचन लगाउँछन्। तिनीहरूले कठपुतलीको भूमिकालाई अस्वीकार गर्छन्। तिनीहरूका कार्यहरूद्वारा, यी महिलाहरूले कट्टरपन्थी नारीवादीहरू जस्तै “परम्परागत लैंगिक भूमिकाहरू, महिलाहरूको यौन विरुद्धमा छन् भनेर पुष्टि गर्छन्। वस्तुनिष्ठता” (विलिस ११७)। वास्तवमा, विद्रोहको रूपमा देखा पर्दै, यी महिलाहरूले महिलामाथि बलात्कार र हिंसा जस्ता मुद्दाहरूमा जनचेतना बचाउँछन्।

चयन गरिएका कथाहरूले पितृसत्ताले यौन वर्चस्वलाई बढावा दिन्छ भन्ने देखाउँछ। फलस्वरूप, यौन प्रभुत्व मधेसी संस्कृतिको सबैभन्दा व्यापक विचारधाराको रूपमा देखा पर्दछ, किनकि मधेसी समुदाय पितृसत्तात्मक विचारधाराद्वारा निर्देशित छ, जसले महिलाको जीवनलाई नरक बनाउँछ। “जियारा” ले मधेसी पुरुषहरूमा पर्ने नकारात्मक प्रभावलाई उजागर गर्छ जसले उनीहरूलाई आफ्ना छोरीहरूको स्वतन्त्र इच्छालाई दबाउन उक्साउँछ। फलस्वरूप, रेशमालाई आफ्नो प्रेमीसँग विवाह गर्न अनुमति छैन। यसबाहेक, श्रीमानले आफूमाथि गरेको कुटपिट सहनुपरेको छ त्यसैगरी, यसमा सङ्ग्रहित लैला हो लैलामा पुरुष सदस्यहरूले नारीहरूलाई आफ्नो कठपुतली मानेर आफ्नो जीवन र क्रियाकलापलाई व्यवस्थित गर्ने प्रयास गर्छन्। शकुन्तलाले इतिहासको पुस्तकमा पढेकी छिन् जसमा राजा अकबरले दरबारकी नर्तकी अनारकलीमाथि गरेको क्रूरताको उल्लेख छ। राजाले उसलाई आफ्नो सम्पत्ति मान्छन्। त्यसैले अनारकलीले राजाको आदेश नमान्दा अनारकलीलाई चार पर्खालमा बाँधेर मर्नको लागि छोडिदिन्छन्। त्यस्तै गरी, आज्ञाकारी छोरी प्रमाणित गर्न असफल भएकोमा सिरीका बुबाले उनको पनि त्यही तरिकाले हत्या गर्छन्। कथाहरूले पितृसत्ताले शक्तिको आधारभूत अवधारणालाई महिलामा पुरुष प्रभुत्वसँग जोड्छ भन्ने धारणा व्यक्त गर्दछ। त्यसैले पुरुष उत्पीडकको पकडबाट मुक्त हुन महिलाहरूले कडा संघर्ष गर्नुपर्छ।

निष्कर्ष

‘जियारा’ कथाले गाउँका मधेसी पुरुषको पितृसत्तात्मक सोचका कारण महिलाले भोग्ने पीडालाई चित्रण गरेको छ । मधेसका गाउँमा घरपरिवारका पुरुषबाट महिला उत्पीडनमा परेका छन् । यी गाउँहरूमा महिलाहरूलाई आफ्नो स्वतन्त्र इच्छा पालन गर्न निषेध गरिएको छ । यो पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषले महिला परिवारका सदस्यमाथि शासन गर्ने विशेषाधिकार भएकाले उनीहरूले आफ्नी श्रीमती/छोरी/बहिनीको जीवनको निर्णय लिन्छन् । फलस्वरूप, केटीहरूलाई आफ्नो जीवनसाथी छनोट गर्न पनि अनुमति छैन किनभने तिनीहरूका बुबा/भाइले उनीहरूलाई कुनै नचाहेको व्यक्तिसँग विवाहको सम्बन्ध थोपरे । ‘जियारा’ मा रेशमा जगतलालसँग प्रेममा थिइन् भने पनि उनका बुवाले उनको विवाह अर्कै पुरुषसँग मिलाउँछन् । त्यसैगरी ‘लैला ओ लैला’ मा शकुन्तला, लैला, अनारकलीको शव पुरुषद्वारा कब्जा गर्ने प्रयास गरिएको छ । आफ्नो शरीरको स्वामित्व लिन खोज्दा श्रीमानले उनीहरूलाई दुर्व्यवहार, यातना र कुटपिट गर्छन् । यसबाहेक, यो समाजमा पुरुषहरूले महिलाको इच्छा र गतिविधिलाई रोक्दै कुरताको हरेक सीमा पार गर्छन् । महिलामाथि पुरुषको वर्चस्व छ, भन्ने विश्वासमा सुकुन्तलाका श्रीमानले बलात्कार गर्छन् । त्यसैगरी अकबरले अनारकलीलाई चार पर्खालमा बाँधेर मर्नको लागि त्यहीँ छोडिदिए । त्यसैगरी सिरीका बुवाले पनि उनको हत्या गरेका छन् । पाण्डेले पितृसत्ताले सबै क्षेत्रका पुरुष र हरेक पुस्ताका पुरुषको मनलाई कुण्ठित बनाएकाले मधेसका महिला मात्र होइन, राजधानी काठमाडौँका महिला पनि पुरुषप्रधान परम्पराबाट प्रभावित भएको खुलासा गर्छन् तर, क्रान्तिको आगो बल्न थालिसकेको छ । तसर्थ, नारी पात्रहरूले उत्पीडनको विरुद्ध कडा विरोध गर्छन् र साहसका साथ आफ्नो अधिकार र स्वतन्त्रताको लागि अडान लिन्छन् ।

शर्द्धभ शामाग्री

बराल, ऋषिराज (२०६९) *समकालिन नेपाली उपन्यास, समीक्षा र संश्लेषण* (नेपाली उपन्यास, आलोचना र विश्लेषण) । गरिमा । भोल्युम— ३७, सङ्ख्या— १ पृष्ठ ६६ — ९१ ।

बागविडी, मरियम बर्जेगरी । (२०१०) “मार्लिन फ्रेन्चको काल्पनिक संसारमा एक नारीवादी अन्वेषण”

अंग्रेजी भाषा र साहित्यमा अन्तर्राष्ट्रिय जर्नल, गरिमा । भोल्युम— १, सङ्ख्या— १ पृष्ठ ८७ — ९५ ।

विएभयर, सिमोन डे । (१९९३) दोस्रो सेक्स । एचा एम। पार्श्ले र डेभिड क्याम्पबेल द्वारा अनुवाद र सम्पादन ।

ढकाल, रजनी । (२०११) “नारिलेखाँको बदलिदो तस्विर्” “महिला लेखनको बदलिएको चित्रे”। ग्रिमा, भोल्युम — ३४३, सङ्ख्या — ७, पृष्ठ ८८-९४।

जिसी, रेणुका । (२०२१) “नयन राजको नयाँ शैलीको जियारा” । सेतोपाटी, ४ जुन २०२१ ।

मेन, हेनरी सम्नर । (२००४) संस्थाको प्रारम्भिक इतिहासमा व्याख्यान । केसिङ्गर प्रकाशन ।

मार्टिन, एल जेनिफर । (१९७४) “लैङ्गिक भिन्नताहरू: क्षमताहरू सम्बन्धी तर्कहरू” नारीवाद र

महिला अधिकार विश्वव्यापी, मिशेल ए पालुडी द्वारा सम्पादित, कांग्रेसको पुस्तकालय ।

मिलेट, केट । (१९७०) यौन राजनीति । ब्यालेन्टाइन बुक्स ।

“नयनराज पाण्डे को जियारा सर्वजनिक १” हिमालखबर, shorturl.at/sCGSZ

पाण्डे, नयन राज । (२०२०) जियारा । फाइन प्रिन्ट ।

शब्दपथ । “अनागरिकाहरुको आँसुको कथा जियारा” । २०२१ ।

शाह, सगुना । “बीस दोस्रो सत्र: Twenty Second Session ९ अक्टोबर २०२१ मा पेपर प्रस्तुति”।

साहित्य अकादमी र सार्क लेखक तथा साहित्यको प्रतिष्ठान ले ६-९ अक्टोबर २०२१ मा दक्षिण एसियाली अनलाइन साहित्य सम्मेलन ।

टोंग, पुटनम रोजमेरी । (२००६) नारीवादी विचार: एक अधिक व्यापक परिचय, धमकतखण्ड प्रेस ।

वाल्की, सिल्भिया । (१९९१) पितृसत्ताको सिद्धान्त । बेसिल ब्याकवेल इंक ।

विलिस, एलेन । (१९८४) “रेडिकल फेमिनिज्म र फेमिनिस्ट कट्टरपन्थीवाद ।” *Social Text*, ड्यूक यू
पी, नम्बर ९, पृ. ९१-११८ ।